

UTICAJ OSMANSKOG AGRARNOG ZAKONODAVSTVA NA PRIVREDNE PRILIKE U BOSANSKOM EJALETU (VILAJETU) U DRUGOJ POLOVINI 19. VIJEKA

Apstrakt: *U radu se govori o osobenostima osmanskog agrarnog zakonodavstva, agrarnim propisima, primjeni agrarnih propisa na području Carstva i posebno na području Bosanskog ejaleta/vilajeta u drugoj polovini 19. vijeka. Ukazano je na otpore agrarnim reformama koje je Carstvo provodilo u toku tanzimatskih reformi, na reforme koje je u Bosanskom ejaletu/vilajetu proveo valija Šerif Osman paša, kao i na druge reforme do kraja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, a koje su, uglavnom, primjenjivane i kasnije - u vrijeme austrougarske uprave.*

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Porta, Bosanski ejalet/vilajet, agrarni odnosi, zemljovlasnici, čifčije, agrarno zakonodavstvo, agrarne reforme, vojne i administrativne reforme.*

Abstract: *The paper discusses the peculiarities of Ottoman agrarian legislation, agrarian regulations, the application of agrarian regulations in the territory of the Empire and especially in the area of the Eyalet of Bosnia/vilayet in the second half of the 19th century. The resistance to the agrarian reforms implemented by the Empire during the Tanzimat reforms, to the reforms implemented in the Eyalet of Bosnia/vilayet by Valija Sherif Osman Pasha, as well as to other reforms until the end of the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina, which were mainly applied later - during the Austro-Hungarian administration.*

Keywords: *Ottoman Empire, the Sublime Porte, the Eyalet of Bosnia/vilayet, agrarian relations, landowners, chifchi (a dependent peasant in feudal Turkey), agrarian legislation, agrarian reforms, military and administrative reforms.*

Uvodne napomene

Pitanje stanja i karaktera agrarnih odnosa u Osmanskom carstvu, pa i u Bosanskom ejaletu/vilajetu, jedno je od najvažnijih pitanja političkih, društveno-ekonomskih i svih drugih segmenata života cjelokupne osmanske države i osmanske civilizacije. Zemljišni posjedi koje je sultan dodjeljivao vlasnicima (uglavnom putem *berata*) su bili važan motivirajući čini-lac za osmanska osvajanja, kao jedan od najvažnijih načina da se dođe do novih zemljišnih posjeda.¹ Radi se o specifičnom obliku feudalnih odnosa koji su u mnogo čemu različiti od feudalnih odnosa u agraru zemalja e-vropskog zapada.

Odnosi u agraru razvijali su se kroz dvije osnovne faze:

- fazu klasičnog osmanskog feudalizma (timarski sistem), i
- fazu tzv. čiflučkog sistema.

Agrarni odnosi u timarskom sistemu bili su regulisani klasičnim os-manskim zakonima (kanunima), dok su odnosi u čiflučkom sistemu obli-kovani spontano i, što je još važnije, različito u pojedinim oblastima Cars-tva, kakav je bio slučaj i sa Bosanskim ejaletom/vilajetom.² Takvo stanje je prouzrokovalo pobune, koje su bile i česte i specifične na prostoru Bosan-skog ejaleta/vilajeta, posebno u 19. vijeku.

Iz same činjenice da je agrarno pitanje bilo temeljno i najvažnije za agrarno osmansko društvo, proizilazi i interesovanje istraživača za ove teme, tako da se spravom može reći da je literatura o agrarnim odnosima stara koliko i sami agrarni problemi, pa iz toga razloga i prilično brojna ne samo ona koja se odnosi na Carstvo u cjelini već i ona koja govori o Bo-sanskom ejaletu/vilajetu. Ovim pitanjima su se bavili mnogi historičari.³

¹ Halil Inaldžik, *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974.

² Avdo Sućeska, *Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u 19. stoljeću, Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 239.

³ Trebalo bi puno prostora da se nabroji sva relevantna literatura o agrarnim odno-sima u Osmanskom carstvu i Bosanskom ejaletu/vilajetu kao njegovom sastavnom dijelu. Ovdje navodimo samo neku od njih: Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992; Jozef von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva, I, II, III*, Zagreb, 1979; Halil Inal-

To ne znači da je ova problematika tematski iscrpljena i zbog toga za historijska istraživanja manje važna. Još uvijek se korištenjem novih historijskih izvora dolazi do novih naučnih otkrića posebno o agrarnim odnosima na prostoru Bosne i Hercegovine, kako u osmanskom razdoblju tako i u narednim etapama razvoja Bosne i Hercegovine u kojima dolazi do značajnih promjena na ovom planu.

džik, *Osmansko carstvo, Klasično doba 1300-1600*, Beograd, 1974; Vasilj Popović, *Istočno pitanje, istorijski pregled oko opstanka Osmanske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo, 1956; Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vreme reformnog sultana Abdul Medžida (1839-1861)*, Beograd, 1949; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave (1878-1914)*, Sarajevo, 1976; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997; *Historija osmanske države i civilizacije (priredio Eklemudin Ishanoglu)*, Sarajevo, 2004; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo, 1973; Milivoj Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji (1918-1941)*, Sarajevo, 1958; Hamdija Kapidžić, *Agrarni odnosi u BiH (1878-1918)*, *Grada, II*, Sarajevo, 1969; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Sarajevo, 2005; Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834), Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*, Gradačac, 2002; Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996; Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj, 2009; Galib Šljivo, *Omer Lutfi paša u Bosni i Hercegovini 1850-1852, Drugo izdanje*, Tešanj, 2007; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću, studije i članci*, Tešanj, 2008; Avdo Sućeska, *Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću*, u: *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 239-252; Behija Zlatar, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463-1593)*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 67-95; Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 131-172; Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 173-236; Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vladavine, Prilozi za istoriju, II*, Sarajevo, 1987, 99-211 i dr.

Osvrt na stanje agrarnih odnosa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u vrijeme osmanske vladavine (1463 -1878)

Osmansko carstvo je srušilo srednjovjekovno Bosansko kraljevstvo 1463. godine i u njemu uspostavilo svoju vlast koja se održala sve do 1878. godine, kada je Bosna i Hercegovina odlukom Berlinskog kongresa data na upravljanje susjednoj Austro-Ugarskoj monarhiji. Razloga za takvu odluku velikih evropskih sila bilo je više ⁴, a jedan od njih su nesređeni agrarni odnosi koji su bili uzrok pobuna zavisnog agrarnog stanovništva.

Osmansko carstvo je bilo teokratska država. Društveno-ekonomski poredak zasnivao se na feudalnom posjedu (timar, zeamet, has), pa se iz tih razloga cijeli sistem naziva timarskim sistemom. „Timarnici ili spahije služili su sultanu u vrijeme rata i mira. Sva obradiva zemlja, izuzev mulkova, slobodnih imanja i vakufa bila je državna (arazi miri). Prihode sa zemlje sultan je raspoređivao u timare, zeamete i hasove“.⁵ Osmanlije su pravile registre feudalnih posjeda i obaveza koje su njihovi vlasnici (timarnici) imali prema državi. Timarnici (spahije) imali su prije svega vojnu obavezu, i činili su značajan dio vladajuće osmanske strukture koja se podvodila pod pojam *asker*. Ovoj strukturi pripadala je i ulema. Drugi dio osmanskog društva činilo je zavisno uglavnom agrarno stanovništvo (raja). Po vjerskoj pripadnosti timarnici su bili pretežno muslimani dok su raju činili najvećim dijelom nemuslimani. Poseban položaj imalo je gradsko stanovništvo.

Područje Bosne i Hercegovine koje je u osmanskom razdoblju administrativno organizirano u okviru više sandžaka (počev od Bosanskog sandžaka 1463), potom od 1580. u okviru Bosanskog ejaleta, te od 1865. kao

⁴ Osnovni razlog su austrougarske aspiracije na Bosnu i Hercegovinu koje su postojale u više minulih vjekova, a koje su posebno došle do izražaja od potiskivanja Austrije iz sjeverne Italije kao i od ujedinjenja Njemačke, tako da su joj velike sile na račun tih događanja obećale proširenje na Bosnu i Hercegovinu, a što se uklapalo u planove Njemačke (i Austro-Ugarske – od 1867.) za dalji prodor na istok a na račun teritorija oslabljenog Osmanskog carstva.

⁵ Behija Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva (1463 – 1593), u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svijetskog rata*, Sarajevo, 1994, 69.

Bosanski vilajet ⁶, imalo je mnoge specifičnosti u administrativnom i privrednom pogledu koje su odraz njegove uloge i značaja koju je u različitim vremenskim periodima imalo za Osmansko carstvo. U početku je, uglavnom do kraja 17. vijeka, služilo kao polazište Osmanlija u evropska osvajanja, a od tada nakon poraza u Velikom Bečkom ratu (od 1683.do 1699. godine), ono postaje najzapadnija odbrambena provincija Carstva. Pored ostalog na planu društvenih odnosa na ovom prostoru se stvara moćan zemljoposjednički sloj zemljoposjednika (aga i begova), čiji su posjedi (timari) nasljedni („odžakluk timari“)⁷. Bosanski timarnici su uživali posebne povlastice. Kanunnamom iz 1516. naređeno je da spahiluke (timare) u Bosni mogu držati samo osobe iz Bosne, koji su kasnije postali nasljedni porodični posjedi. Pošto su mnogi od tih posjeda vremenom ostajali bez svojih obrađivača, zemlja je u cjelosti postajala vlasništvo spahije. Na tim bivšim rajinskim čiflucima spahije krajem 18. i u 19. vijeku naseljavaju hrišćansko stanovništvo iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Agrarni odnos između spahija i novih naseljenika uspostavljao se putem pogodbe, najčešće tako da je čifluk-sahibija (spahija) davao seljaku zemlju u zakup što je uglavnom bila naknada u naturi. Ovakva davanja i odnosi nisu bili sporni. Teškoće i sporovi nastaju kada se ovi seljaci nasilno ukmećuju, što prouzrokuje nova davanja. U 19. vijeku te vlasničke strukture su nastojale da se pitaju za sudbinu Ejaleta/Vilajeta, ali im to kruta osmanska administracija nije omogućavala. Nezadovoljstva hrišćanskog stanovništva su proizilazila iz sve težeg socijalnog položaja većine ovog dijela pretežno zavisnog stanovništva.⁸

⁶ Reforma uprave u Bosanskom ejaletu izvršena je u vrijeme valije Šerif Osman paše, donošenjem *Uredbe o organizaciji Bosanskog vilajeta* (Vilajetski ustavni zakon) 1865. godine. Između ostalog Ejalet je preimenovan u Vilajet, čiju je vladu činilo Upravno vijeće (Idare Medžlis), sastavljeno od osam članova, sandžacima su takođe upravljala upravna vijeća, kao i kazama, dok su u selima formirana seoska vijeća.(Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983, 81-97).

⁷ „Odžakluk timar“ je porodični posjed, koji je sultan davao spahiji (timarniku) uz određene obaveze (vojska, porezi i sl.), koji je bio nasljedan po muškoj i ženskoj liniji a u Bosanskom ejaletu se primjenjivao od 1593. godine.

⁸ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 338-339.

U zvaničnom osmanskome popisu iz 1851. godine u Bosanskom ejaletu je živjelo oko 1,1 milion stanovnika, od čega: 37,30 % muslimana, 44,40 % pravoslavaca, 18,50% katolika. Prema nezvaničnom proračunu iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu je bilo: 42,85% muslimana, 42,14% pravoslavaca i 15% katolika. Oko 90% stanovništva živjelo je na selu, a svega 10% u gradovima. Seosku većinu su činili hrišćani a gradsku većinu muslimani (oko dvije trećine).⁹

U toku 19. vijeka Osmansko carstvo je nastojalo provesti mnoge reforme i tako modernizovati državu i društvo, sve po zahtjevu i po uzoru na evropske države. Na Bosanski ejalet je sve to imalo velikog odraza, a sve u nastojanju da se ova provincija što čvršće veže za centralnu vlast, čemu se odlučno suprostavljalo muslimansko plemstvo. U tom smislu u historiji Bosne i Hercegovine 19. vijeka se mogu razlikovati dvije faze:

- prva od početka pa do polovine 19. vijeka i
- druga, od početka druge polovine 19. vijeka pa do kraja osmanske vladavine 1878. godine.¹⁰

Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu do polovine 19. vijeka

Pokušaji reformi u Osmanskom carstvu počinju sa sultanom Selimom III (1787-1808) koji je proklamovao nizam-i džedit (novi sistem), a nastavljaju se sa sultanom Mahmudom II (1808.-1839.) i sultanom Abdul Medžidom (1839-1861). Reformama su zahvaćene sve sfere života: vojska, društveni odnosi, agrarni odnosi i dr. U svim tim reformama Bosanski ejalet je specifičan i u njemu su najsnažniji otpori. To je zbog toga što su u njemu postojale jake vojne snage koje nisu dozvoljavale da im centralna vlast uskraćuje privilegije. U Ejaletu je na početku 19. vijeka bilo 240.000 vojnika raspoređenih u 39 kapetanija, potom 70.000 janjičara raspoređenih u 19 gradova, te oko 20.000 spahija. Ove snage su činili bosanski muslimani koji su praktično živjeli poluvojničkim životom jer nemuslimani nisu

⁹ Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja 18. stoljeća do austrougarske okupacije 1878*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994, 131-132.

¹⁰ *Isto*.

služili u ovim vojnim formacijama. Snažan otpor je pružen ukidanju janjičara 1827. godine, a kasnije i drugim reformama.¹¹

Ovdje je važno istaći osobenosti čiflučenja kao dominirajućeg agrarnog odnosa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u toku 19. vijeka. "Riječ je o agrarnim odnosima u kojima su postojala dva subjekta: ograničeni vlasnik zemlje (ashabi alaka) i obrađivač te (tuđe) zemlje, (kmet, čifčija). Iako je na svim čiflucima u principu proizvodni odnos bio isti, u procesu nastajanja čiflučkih odnosa zavisno od toga kako su u pojedinim krajevima Ejaleta nastajali čifluci, formiralo se nekoliko vrsta obaveza kmetova na čiflucima, odnosno nekoliko oblika čiflučkih posjeda". U svojoj *Istoriji Bosne* Muvekit ih je svrstao u četiri vrste. Po njemu u jednu vrstu su spadali oni čifluci koje je posjednik obrađivao sam, ili pomoću najamnika. Drugu vrstu su činili čifluci koje su obrađivali kmetovi uz obavezu davanja posjedniku jedne polovine od osnovnih zemljoradničkih proizvoda. Tu je posjednik davao zemlju, sjeme, volove i podizao kmetu kuću i gospodarske zgrade. U treću vrstu spadali su čifluci na kojima su zemlja i zgrade pripadali posjedniku zemlje, a oruđa za rad i volovi kmetu. Tu je kmet davao trećinu ili četvrtinu, što je zavisilo od boniteta zemlje i dr. Na četvrtoj vrsti čifluka postojala je zemlja koju je čifluk sahibija eksploatisao u svojoj režiji (begluci) i zemlja na kojoj su bili naseljeni kmetovi. Begluk je obrađivan kulukom kmetova, pri čemu su kmetovi bili dužni da sa zemlje na kojoj su bili naseljeni daju posjedniku petinu, šestinu ili devetinu. Sa svih čifluka davanja je državi desetina. „Čifluk sahibija je bio dužan da učestvuje u plaćanju dijela desetine (vergija) srazmjerno iznosu kmetovskog davanja, to jest, polovinu, trećinu, četvrtinu itd.“¹²

Pretjerana eksploatacija kmetova bila je neodrživa, posebno u predjelima gdje je bio ustaljen kuluk (Bosanska krajina, Posavina, Podrinje), što je između ostaloga našlo izražaja u Pop Jovičinoj buni. Sve je to prisililo vladajuće strukture u Carstvu i u Ejaletu da pokušaju pravno regulisati nesređene odnose na čiflucima.¹³

¹¹ Isto, 132.

¹² Avdo Sućeska, Evolucija u pravnom regulisanju čiflučkih odnosa u Bosanskom ejaletu u XIX stoljeću, u: *Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića*, Sarajevo, 1990, 239-240.

¹³ Isto.

Najznačajniji refofmski akt Osmanskog carstva je Hatišerif od Gilhane iz 1839. godine, kojim su proklamovane tanzimat-i hajrije (blagotvorne reforme). Njime se svim podanicima Carstva garantuje čast, život i imetak, zabranjuje zakup i proklamira reforma vojnog i poreskog sistema. Svi podanici Carstva su ravnopravni bez obzira na vjeru i klasu, čime se ukida podjela na asker i raju i započinje vrijeme tanzimata. Ukinut je spahiluk kao temelj osmanskog timarskog sistema.¹⁴

Provođenje reformi od strane Porte u Bosanskom ejaletu išlo je veoma teško. Buni se i upravljački sloj bosanskih zemljovlasnika, vojnički sloj kapetana i ajana, sjedne strane, kao i zavisno agrarno stanovništvo, s druge strane. Pobuna vladajućeg sloja je počela otporom ukidanju janjičara 1827. godine, nastavljena pobunom Husein kapetana Gradašćevića 1831.¹⁵, potom pobunom bihaćkog kapetana Muhamed-bega Biščevića 1833, zatim pobunom Ali-paše Fidahića u Posavini 1836, itd. Pobune seljaka javljaju se na području Bosanske krajine, Posavine i Semberije a uzrokovane su nasilnim ukmećivanjem.¹⁶

Sa zadatkom da stiša to nezadovoljstvo došao je u Ejalet 1840. godine valija Husref-paša i ostao do 1843. godine. Trebalo je da on započne sa primjenom Hatišerifa od Gilhane i da uredi odnose između čifluk-sahibija i njihovih čivčija, donošenjem posebne naredbe koja je regulisala tri važna pitanja:

- „1. obaveze kmetova prema čifluk-sahibijama (spahijama);
2. zabrana čifluk-sahibijama da traže davanja koja su u međuvremenu sami nametnuli;
3. zabrana kmetovima da napuštaju čifluke i čifluk-sahibijama da bez razloga tjeraju kmetove“.¹⁷

Ova naredba je bila polazna za rješavanje odnosa između čifluk-sahibija i čivčija koje je pokušao urediti 1847. namjesnik Tahir-paša. Njegovom naredbom ukinuto je beglučenje ali je naturalna obaveza čifčija

¹⁴ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 158-162.

¹⁵ Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996.

¹⁶ Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog sultana Abdul-Medžida (1839-1861)*, Beograd, 1949, 46-48.

¹⁷ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 339.

znatno porasla i kretala se od 1/5 do 1/2. Time je on izvršio zadatak koji je dobio od Porte da ukine kuluk (beglučenje) kao obavezu čivčija da besplatno rade određeni broj dana u godini na beglučkom imanju, a što nije postojalo kao obaveza u ostalim djelovima Carstva. O tome je Tahir-paša 1848. godine sazvaio poseban zbor bosanskih prvaka u Travniku, na kojem nisu prisustvovali predstavnici kmetova. Donijeta je odluka o ukidanju kuluka, ali je umjesto njega uvedena obaveza davanja trećine (od svega što se sije) i polovine (od svega što samo niče). I sultan je posebnom *Iraddom* prihvatio predložene mjere i naredio da se one hitno provedu. Međutim, nova davanja su dovela do novih nemira seljaka u Bosanskoj krajini, Posavini i u istočnoj Hercegovini. Zakup je i dalje ostao osnovni način prikupljanja poreza, umjesto njihovog neposrednog ubiranja i na taj način sprečavanja zloupotreba.¹⁸

Bosansko plemstvo (age i begovi) pobunili su se i protivu reformi Tahir-paše. Zato je Porta uputila u Bosnu Omer-pašu Latasa, koji je u toku 1850. i 1851. uspio da svirepo kazni sve protivnike reformi, da likvidira više hiljada aga i begova, i da tako skši moć bosanskih zemljovlasnika, da ukine nasljedne položaje u državnoj upravi i da prenese sjedište Ejaleta iz Travnika u Sarajevo. Omer-paša se u svojem kaznenom pohodu na Bosnu obračunao i sa protivnicima agrarnih reformi iz reda zavisnih društvenih slojeva.¹⁹

Agrarni odnosi u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. vijeka

Za pravilno razumijevanje agrarnih odnosa u Bosanskom ejaletu u drugoj polovini 19. vijeka, od posebnog su značaja odgovori na nekoliko sljedećih pitanja:

- donošenje novih osmanskih agrarnih propisa kojima se nastoje riješiti agrarni problemi,
- primjena tih novih agrarnih propisa,

¹⁸ Isto.

¹⁹ Galib Šljivo, *Omer Lutfi paša u Bosni od 1850. do 1852, Drugo dopunjeno izdanje*, Tešanj, 2007; Vasilj Popović, *Istočno pitanje, istorijski pregled oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Drugo izdanje, Sarajevo, 1965, 148-149.

- posljedice donošenja i primjene tih novih agrarnih propisa na stanje u Bosanskom ejaletu/vilajetu do 1878. godine.

Donošenje osmanskih agrarnih propisa u drugoj polovini 19. vijeka

Tanzimatske reforme nastavljene su carskim pismom Hatt-i humajnom iz 1856. godine, koji predstavlja nastavak reformi u duhu Hatt-ı Şerifi od Gilhane, tj. i političko-upravnih i agrarnih. Nemuslimanima je priznato neograničeno pravo ispovijedanja vjere, pravo na učešće u upravljanju, pravo da se mogu otkupiti od služenja vojske itd. Praktično je ukinut i zakup poreza, osim kada je u pitanju ubiranje desetine. Sve je bilo usmjereno na promjene koje vode evropeizaciji Carstva.²⁰

Nakon ukidanja spahiluka jedan od najtežih problema u agraru ostali su neriješeni čiflučki odnosi. Obaveze čifčije kao obrađivača zemlje bile su veće nego na timarskom posjedu. Naredbama bosanskih namjesnika se ova pitanja nisu mogla riješiti. Morao se donijeti krupan zaokret na nivou Carstva. Najvažniji od tih agrarnih propisa bili su: *Ramazanski zakon* iz 1858, *Saferska naredba* iz 1859, i *Ševalski zakon* iz 1869. godine.

Ramazanski zakon predstavljao je kodifikaciju ranijih propisa kao opći zakon o zemljišnim vlasništvu, kojim je u skladu sa osmanskim šerijatskim pravom, ali i na osnovu novih okolnosti koje su nastale ukidanjem timarskog sistema, regulisan i čitav niz drugih pitanja koja su sa tim u nekoj vezi. Ovim zakonom zemlja se dijelila u pet kategorija:

- „1. privatno vlasništvo (memluke, mulk),
2. državne zemlje (mirije),
3. vakufska dobra (mekufe),
4. zemljišta predana na opštu upotrebu (metruke),
5. pusta zemlja (mevat).“²¹

U privatno vlasništvo spadalo je: pokućnice i dvorišta i bašče do pola dunuma, zemljišta koja su bila izdvojena iz državne svojine i prema šerijatu nekome prepuštena u punu svojinu, zemljišta koja su izdijeljena u vrije-

²⁰ Jozef Matuz, *Osmansko carstvo, preveo Nenad Moačanin*, Zagreb, 1992, 142.

²¹ Milivoj Erić, *Agrarni odnosi u Jugoslaviji 1918-1941*, Sarajevo, 1958, 64.

me osvajanja između osvajača i sa kojih se plaćao desetak, te zemlja na koju se plaćao harač.

U kategoriju državne zemlje spadala je većina oranica, livada, pašnjaka, šuma i drugog produktivnog zemljišta. Iako je ovo zemljište sa pravnog aspekta vlasništvo države, u praktičnom smislu ono je vlasništvo aga i begova (koje su oni mogli izdavati u zakup, otuđivati ili prenositi na nasljednike) ili pod upravom države (erar). Državi se plaćala desetina kao i pri prenosu vlasništva određene državne takse.

Vakufska zemlja se dijelila na dvije vrste: ona koja je namijenjena javnom korištenju (ulice, sokaci i sl.), i ona koja je namijenjena korištenju od strane stanovništva jedne ili više opština (pašnjaci i sl.).

U puste zemlje spadale su planine, šikare, krševi, močvare i sl., te sva nekultivisana zemljišta koja nisu imala svoga vlasnika. Ako bi takvu zemlju neko kultivisao po odobrenju države ona je postala svojina obrađivača uz plaćanje određene takse.²²

Saferskom naredbom sankcionisano je običajno pravo na taj način što se regulišu odnosi između zemljoposjednika (aga i begova) i obrađivača zemlje (kmetova) na području Bosanskog ejaleta i Novopazarskog sandžaka. Za obrađivača zemlje ne koristi se naziv kmet niti čivčija već mustedžir (na turskom jeziku – zakupac). Dužnosti zakupca, zvane hak, koje su osim naturalne mogle biti i radne, morale su biti ugovorene pisanim ugovorom na određeno vrijeme, koji se zvao „muzarea“. One su najčešće od bruto prinosa iznosile 1/3, rjeđe 1/4, a samo izuzetno 1/2 ili 1/5 prinosa. Ozakonjeno je pitanje vlasništva nad zgradama, zabranjeno je zemljovlasnicima da mogu istjerivati mustedžire iz kuća, te da od njih mogu tražiti i uzimati besplatno hranu za ljude i stoku. Kmetu je omogućeno da zemlju može napustiti poslije žetve, a ako to uradi prije žetve mora zemljovlasniku platiti određenu naknadu. Kmet ima pravo ostati na zemlji sve dok se pridržava ugovorenih obaveza, a ako to ne čini mogao ga je zemljovlasnik udaljiti sa imanja. Kmet je imao pravo na kuću (kmetska zadruga), i svoje imanje (kmetsko selište) koje nije mogao dijeliti (usitnjavati). Kmet je takođe imao pravo preče kupovine ako vlasnik prodaje čifluk. Izvršenje *Saferske naredbe* stavljeno je u nadležnost upravnim vlastima: valiji, okružnim i

²² Isto, 65-66.

kotarskim predstojnicima i upravicima kotarskih ispostava. Saferska naredba je samo potvrdila postojeće stanje u agraru, čime je pravno završen osobeni razvitak feudalnih odnosa u Bosanskom ejaletu.²³

Ševalski zakon iz 1869. godine uređuje pravo vlasništva nad šumama. Utvrđeno je postojanje četiri vrste šuma: državne, vakufske, opštinske i privatne. Za prve tri vrste utvrđeni su uslovi korišćenja, te prava i obaveze korisnika, dok su za privatne šume ostale na snazi odredbe *Ramazanskog zakona*. Ovim zakonom je domaćem stanovništvu omogućeno da iz državnih šuma može bez naknade uzimati građevno i ogrevno drvo za vlastitu upotrebu, da može prodavati ogrevno drvo i ćumur na mjesnom tržištu, da može napasati stoku itd. Vakufske šume su stavljene pod upravu države a staranje o opštinskim šumama je prepušteno mjesnom stanovništvu. Za sve šumske krivice propisane su i određene kazne.²⁴

Primjena osmanskih agrarnih propisa u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. vijeka

Blagotvorne reforme dale su značajne rezultate u privrednim tokovima Osmanskog carstva, pa i u Bosanskom ejaletu. Tako je ukidanje esnafske organizacije imalo odraza na liberalizaciju odnosa u oblasti proizvodnje i trgovine. Tradicionalni zanati i tradicionalna zanatska proizvodnja sve više propada a zamjenjuje je domaća manufakturna proizvodnja i uvoz strane industrijske robe. I jedno i drugo preuzimaju srpski trgovci koji se sve više bogate i postaju novi sloj građanstva. Njihova pojava ima itekako značaja za odnose u agraru, jer srpski trgovci dobro sarađuju sa osmanskim vlastima i oni su, uglavnom, zakupci desetine.

Na ukupne privredne tokove uticala je izgradnja puteva. Od posebnog značaja je izgradnja puta pravcem Brod-Sarajevo-Mostar-Metković, potom mreže kolskih puteva, početak izgradnje transbosanske željeznice od Bosanskog Novog do Dobrljina, izgradnja telegrafskog saobraćaja (do 1875. izgrađeno je 19 telegrafskih centrala), započela organizovana eks-

²³ Isto, 67-68.

²⁴ Isto, 68-69. Od značaja za agrarne odnose su i *Zakon o tapijama* iz 1959. te *Muharemski zakon* iz 1967. godine.

ploatacija šumskog bogastva itd. Većina ovih privrednih zahvata dobila je na intenzitetu ili je započela u vrijeme vladavine valije Šerif Osman paše (1861-1869), koji je izvršio i važne administrativne i druge promjene.²⁵

Konzervativni muslimanski slojevi koji su od Omer-pašine kaznene ekspedicije obezglavljeni, na sve te promjene su bili veoma pasivni. Znatno aktivnije je bilo nemuslimansko stanovništvo koje je tražilo promjenu agrarnih odnosa koji su dodatno pogoršavani zloupotrebama lokalnih vlasti i samih zemljovlasnika, jer se ni jedni ni drugi nisu pridržavali postojećih propisa. Porta je pokušavala da promijeni stanje i stiša nezadovoljstva, ali u tome nije uspjela. Između ostaloga „Porta je iradom od 2. X 1875. obećala određene poreske i upravne reforme, kao i da će preduzeti mjere protiv zloupotreba lokalnih vlasti na koje su se ustanici žalili evropskim konzulima. Ferman o reformama za cijelu Carevinu zaista je obnarodovan 12. XII 1875. godine.“²⁶

Nešto prije toga nastao je najznačajniji socijalni bunt 1875. godine, kada je na području Hercegovine izbio seljački ustanak, koji se potom raširio na prostor istočne i zapadne Bosne te Novopazarskog sandžaka, Make donije i Bugarske, a trajao je tri godine – do 1878. godine. Ustanak je otvorio važno „istočno pitanje“ tj. pitanje daljeg opstanka balkanskih prostora Osmanskog carstva, što znači da je i politički usmjeravan od susjednih kneževina Srbije i Crne Gore i njihove štićenice Rusije, zbog čega su ove zemlje i stupile u rat protivu Osmanlija. “Osnovni socijalni ciljevi ustanika u BiH bili su rušenje postojećeg agrarnog sistema i stvaranje slobodnog seljačkog posjeda, a politički – oslobođenje od osmanske vlasti i ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom“.²⁷

Da bi uticao na blagonaklonost evropskih sila prema Osmanskom carstvu, novi sultan Abdulhamid II (1876-1909), je pred održavanje ambadorske konferencije u Istanbulu 1876. godine, objavio novi ustav, kojim je predviđeno uvođenje parlamentarnog sistema a samim tim i ograničenje

²⁵ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 160; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1961-1969*, 341; Azem Kožar, *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću, knjiga druga*, Tuzla, 2020, 36-42.

²⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 346; V. Popović, *Istočno pitanje*, 169.

²⁷ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina*, 162.

sultanovog apsolutizma. Bio je to dalji nastavak tanzimatskih reformi. Međutim, ustav je imao svojih protivnika u ulemi, civilnoj upravi i vojsci, tako da nije imao odgovarajuću praktičnu primjenu.²⁸

Nakon početnih vojnih uspjeha ustanak je, posebno od poraza u Crnim potocima 4. 8. 1877. godine, zapao u krizu, ali je nastavio da egzistira. Međutim, sudbina Bosne i Hercegovine je ovim ustankom bila u rukama evropskih sila, među kojima je posebno interesovanje i upornost pokazala Austro-Ugarska, a što se u konačnici i potvrdilo odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine, na kojem je Bosna i Hercegovina dodijeljena baš Austro-Ugarskoj na upravljanje, pri čemu je jedan od glavnih razloga za to bilo pitanje nesređenih agrarnih odnosa. Međutim, ustanak je imao i brojne druge posljedice: oko 150.000 ljudi je stradalo a oko 150.000 do 200.000 je prešlo na prostor Austro-Ugarske, a sve je to itekako otežavalo i provođenje agrarnih propisa i normalizaciju stanja u ovoj oblasti.²⁹

Posljedice donošenja i primjene novih agrarnih propisa na stanje u Bosanskom ejaletu/vilajetu do 1878. godine

Sve te okolnosti, unutrašnje i spoljnopoličke prirode, imale su za posljedicu da se pitanje dalje sudbine balkanskih prostora Osmanskog carstva nađe pred evropskim silama na Berlinskom kongresu održanom od 13. 6. do 13. 7. 1878. godine. Nesređenost agrarnih odnosa, koji su između ostaloga doveli do Bosanskohercegovačkog ustanka 1875.-1878. godine, bili su jedan od glavnih argumenata austrougarskog ministra vanjskih poslova, grofa Andrašija, da se Bosna i Hercegovina dodijeli na upravu Austro-Ugarskoj.³⁰ Po njemu agrarno pitanje je „osnovni izvor periodičnih nemira, koji su potresali ove pokrajine, problem pun smetnji u jednoj sredini, gdje je pučanstvo razdirano vjerskom mržnjom i socijalnim jalom“, upozorivši da samo muslimani posjeduju zemlju, dok su kršćani obesprav-

²⁸ J. Matuz, *Osmansko carstvo*, 144-145.

²⁹ Isto. Opsežnu studiju o ustanku napisao je Milorad Ekmečić pod nazivom „Ustanak u Bosni 1875.-1878.“, Sarajevo, 1973.

³⁰ Više o tome: Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd, 1955.

ljeni kmetovi. Time je ukazao na smjer rješavanja agrarnog pitanja: da zemlja iz ruku zemljovlasnika, aga i begova, pređe u vlasništvo zavisnih seljaka. Međutim, to se nije dogodilo ni brzo niti u cjelosti. Naprotiv, svi osmanski agrarni zakoni ostali su u primjeni u vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske vladavine, između ostaloga i zbog toga što je novim gospodarima postalo sasvim jasno da oni u Bosni i Hercegovini nisu bili ni primijenjeni. Pitanje otkupa zavisnih seljaka je teklo u početku nešto sporije, a od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine znatno intenzivnije, tako da je do kraja austrougarske vladavine otkupljeno oko 50.000 kmetskih selišta.³¹

Rezime

Osmansko carstvo je u toku 19. stoljeća nastojalo da provede reforme političkog i društveno-ekonomskog sistema. Na to su ga obavezivale evropske sile, koje su u 19. vijeku budno pratile stanje u Osmanskom carstvu za čije su teritorije bile veoma zainteresovane. Sobzirom da je Osmansko carstvo bilo izrazito agrarna zemlja, poseban značaj imaju reforme u sferi agrarnih odnosa.

Donijeto je više agrarnih propisa među kojima posebno mjesto imaju *Ramazanski zakon* iz 1858, *Saferska naredba* iz 1859. i *Ševalski zakon* iz 1867. godine. Svakako su od opšteg značaja i za regulisanje agrarnih odnosa reformski propisi kakav je *Hatišerif od Gilhane* iz 1839, *Hatihumajun* iz 1856. te *Ustav* iz 1876. godine. Ovim propisima se Osmansko carstvo pokušavalo evropeizirati, što je u sferi agrara značilo uređenje javno-pravnih odnosa između vlasnika i obrađivača zemlje. U tome je posebno značajne novine donijela *Saferska naredba*, koja je najviše bila na pragu onoga što su evropske sile tražile od Osmanskog carstva (javno-pravna regulativa imovinsko-pravnih i međusobnih prava i obaveza vlasnika i obrađivača zem-

³¹ Ferdo Hauptman, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, Sarajevo, 1987, 139-140; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razviti Bosne i Hercegovine u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914*, Sarajevo, 1976.

lje), a koja, međutim, nije mogla biti u cjelosti primijenjena, između ostalog i zbog toga što je osnova sistema i dalje bila zasnovana na odredbama šerijata, kao i zbog toga što je u Bosanskom ejaletu/vilajetu, poslije svega što se događalo i prema zemljovlasnicima i prema raji, produbilo nepovjerenje između bosanskohercegovačkog stanovništva i centralnih organa Carstva. Kada se tome dodaju zloupotrebe u provođenju propisa onda je taj jaz nepovjerenja postajao sve veći, što su susjedi uspješno koristili da utiču na usmjeravanje rješenja agrarnih problema za ostvarenje njihovih imperijalnih, velikodržavnih i nacionalnih interesa.

Bosanski ejalet/vilajet je bio u sferi agrara po mnogo čemu osobena osmanska provincija. Zemljovlasnici su, kao i muslimansko stanovništvo u cjelini, od sredine 19. stoljeća izgubili povjerenje Osmanske vlade, tako da promjene na njihov račun nisu prihvatane. To je, uz sve druge anomalije, dovodilo do sve težeg položaja zavisnog većinom kršćanskog stanovništva, koje je iz političkih razloga pomagano i podržavano da se stanje promijeni od susjednih kneževina Srbije i Crne Gore, čije je planove pomagala Rusija. Kulminacija nezadovoljstva zavisnog stanovništva nastala je izbijanjem Bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine, koji je trajao tri godine i na kraju doveo do odluka velikih sila na Berlinskom kongresu 1878. godine da se Bosna i Hercegovina dodijeli na upravljanje susjednoj Austro-Ugarskoj kako bi, između ostalog, ova pravno uređena evropska zemlja, uredila i agrarne odnose u Bosni i Hercegovini. Međutim, pokazalo se da najvažniji osmanski agrarni propisi do austrougarske okupacije nisu bili u Bosni i Hercegovini ni primijenjeni, pa ih je Austro-Ugarska iz tih, ali i niza drugih razloga, zadržala do kraja svoje vladavine. Sve to znači da je osmansko agrarno zakonodavstvo imalo bitnog uticaja na ukupne prilike u Bosanskom ejaletu/vilajetu u drugoj polovini 19. stoljeća, pa i kasnije. To je i sasvim razumljivo jer se radi o jednom izrazito agrarnom društvu, što znači da su odnosi u agraru od ogromnog značaja za ukupne privredne, ali i političke odnose u državi.

INFLUENCE OF OTTOMAN AGRARIAN LEGISLATION ON ECONOMIC CONDITIONS IN THE EYALET OF BOSNIA (VILAYET) IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

During the 19th century, the Ottoman Empire tried to implement reforms of the political and socio-economic system. It was obliged to do so by the European powers, which in the 19th century closely monitored the situation in the Ottoman Empire, whose territories they were very interested in. Given that the Ottoman Empire was a distinctly agrarian country, reforms in the sphere of agrarian relations are of particular importance.

Several agrarian regulations were passed, among which the *Ramadan Law* from 1858, the *Safer Order* from 1859 and the *Sheval Law* from 1867 have a special place. Of general importance for the regulation of agrarian relations are certainly the reform regulations such as *Hatisherif of Gülhane* from 1839, *Hatt-i humayun* from 1856 and the Constitution from 1876. With these regulations, the Ottoman Empire tried to Europeanize, which in the agrarian sphere meant the regulation of public-legal relations between the owner and the cultivator of the land. In this regard, the *Safer Order* brought a particularly significant novelty, which was at most on the threshold of what the European powers demanded from the Ottoman Empire (public-legal regulation of property-legal and mutual rights and obligations of owners and cultivators of the land), which, however, could not be fully applied, among other things, because the basis of the system was still based on the provisions of Sharia, as well as because in the Eyalet of Bosnia/vilayet, after everything that happened to the landowners and to the commoners, the mistrust between the population of Bosnia and Herzegovina and the central authorities of the Empire deepened. When abuses in the implementation of regulations are added to this, then this gap of mistrust became bigger and bigger, which the neighbors successfully used to influence the direction of the solution of agrarian problems for the realization of their imperial, great-state and national interests.

The Eyalet of Bosnia/vilayet was in many respects a distinctive Ottoman province in the agrarian sphere. The landowners, like the Muslim population as a whole, lost the trust of the Ottoman government from the middle of the 19th century, so changes at their expense were not accepted. This, along with all other anomalies, led to an increasingly difficult position for the dependent majority of the Christian population, which for political reasons was helped and supported to change the situation by the neighboring principalities of Serbia and Montenegro, whose plans were aided by Russia. The culmination of the discontent of the dependent population was the outbreak of the Bosnian-Herzegovinian uprising in 1875, which lasted three years and ultimately led to the decision of the great powers at the Congress of Berlin in 1878 to assign Bosnia and Herzegovina to the administration of neighboring Austria-Hungary in order to, between among other things, this legally organized European country also regulated agrarian relations in Bosnia and Herzegovina. However, it turned out that the most important Ottoman agrarian regulations were not even applied in Bosnia and Herzegovina until the Austro-Hungarian occupation, so Austria-Hungary kept them for those reasons, as well as a number of others, until the end of its rule. All this means that the Ottoman agrarian legislation had a significant impact on the overall situation in the Eyalet of Bosnia/vilayet in the second half of the 19th century, and even later. This is quite understandable, because it is an extremely agrarian society, which means that relations in agriculture are of enormous importance for the overall economic and political relations in the country.